

Я. Р. САМУЙЛІК

Брэст, Брэсцкі дзяржаўны тэхнічны ўніверсітэт

СПЕЦЫФІКА ЎЖЫВАННЯ НЕАЛАГІЗМАЎ У БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ

Пры вывучэнні студэнтамі дысцыпліны “Беларуская мова (прафесійная лексіка)” важнае месца ў сістэме практычных заняткаў займае праца па характарыстыцы лексічнага складу сучаснай беларускай літаратурнай мовы з улікам розных крытэрыяў яго класіфікацыі, у прыватнасці актыўнасці выкарыстання.

Слоўнікавы склад беларускай мовы няспынна развіваецца і ўдасканальваецца. Змены, якія адбываюцца ў грамадска-палітычнай, сацыяльна-эканамічнай, навукова-тэхнічнай і культурнай сферах жыцця грамадства, істотна ўплываюць на развіццё мовы і адлюстроўваюцца ў лексіцы. Менавіта мова фіксуе працэс знікнення і змянення старых рэалій (рэчаў, з’яў, паняццяў) і, адпаведна, слоў, узнікненне новых рэалій (рэчаў, з’яў, паняццяў) і, адпаведна, слоў [1, с. 23; 4, с. 129; 9, с. 125–126; 10, с. 151].

На кожным этапе развіцця грамадства ў мове вылучаюцца два пласты слоў: актыўная лексіка і пасіўная лексіка.

У актыўны склад лексікі ўваходзяць агульнаўжывальныя словы, якія шырока выкарыстоўваюцца ў сучаснай беларускай літаратурнай мове, не маюць адценняў устарэласці або навізны і значэнне якіх звычайна зразумела ўсім носьбітам мовы. З улікам асаблівасцей функцыянавання срод іх вылучаюцца:

– стылістычна нейтральныя лексічныя адзінкі з развітой сістэмай значэнняў, шырокай спалучальнасцю і высокай словаўтваральнай актыўнасцю, якія абслугоўваюць штодзённую маўленчую дзейнасць чалавека: *дарога, бераг, брат, Беларусь, малады, стары, салодкі, вучыцца, гаварыць, чытаць, радасна, весела, цёмна, сёння, яна, ты, сам, гэты* і інш.;

– тэрміны розных галін навукі, тэхнікі, культуры, мастацтва, спорту і г. д., якія актыўна выкарыстоўваюцца, хоць і не заўсёды могуць быць зразумелыя ўсім носьбітам мовы: *квадрат, радыус, квазары, ізатоп, стронцый, акумулятар, асіміляцыя, афрыката, этымалогія, дактыль, гіпертанія, інсульт, эпідэмія, нематоды, навела, эпіграма, капэла, нацюрморт, аўт, кракет, форвард* і інш.

Першая група лексічных адзінак уваходзіць у актыўны слоўнік любога носьбіта мовы, другая – у актыўны слоўнік толькі тых, хто працуе ў адпаведнай галіне навукі, тэхнікі, культуры, мастацтва, спорту і г. д.

У пасіўны склад лексікі ўваходзяць словы, пераважна зразумелыя, але непрывычныя, якія рэдка ўжываюцца ў працэсе моўных зносін і маюць адценне ўстарэласці або навізны. Да іх адносяцца ўстарэлыя словы, неалагізмы, назвы рэдкіх рэалій, вузкасפעцыяльныя тэрміны [1, с. 23–24; 2, с. 104; 3, с. 22–23; 4, с. 129–130; 9, с. 126; 10, с. 134–135, 151–152].

Аднак пры характарыстыцы лексічнага складу сучаснай беларускай літаратурнай мовы паводле актыўнасці выкарыстання ў студэнтаў узнікаюць пэўныя цяжкасці. У гэтым артыкуле мы засяродзім увагу на асаблі-васцях ужывання неалагізмаў у беларускай мове.

Неалагізмы (ад грэч. *neos* ‘новы’, *logos* ‘слова’) – словы і выразы, якія з’явіліся ў мове для намінацыі новых рэалій (рэчаў, з’яў, паняццяў) ці для замены найменняў старых рэалій (рэчаў, з’яў, паняццяў). Асноўнымі прыметамі гэтых лексічных адзінак (часцей запазычанняў) з’яўляюцца свежасць, малавядомасць, незвычайнасць, напрыклад: *электробус* ‘мнагаметная транспартная машына, якая працуе на акумулятарных батарэях без рээк і проваду’, *юнітард* ‘камбінезон для заняткаў спортам у выглядзе суцэльнаскроеных кароткіх легінсаў і купальніка’, *аэраграфія* ‘нанясенне малюнка на паверхню з дапамогай спецыяльнага фарбавальнага аэразолу’. Як толькі знікаюць гэтыя характэрныя адметнасці, неалагізмы пераходзяць у разрад агульнаўжывальных слоў: *саміт, інаўгурацыя, электрат, афшор, тэндар, дэфолт, кастынг, прадзюсар, шоўмэн, дэкатлон, кёрлінг, допінг, ліфтынг, эпіляцыя, зўтаназія, блэндар, гамбургер, сайдынг, ноўтбук, прынтар, смартфон*. Аднак часам цяжка вызначыць, з’яўляецца пэўнае слова на сучасны момант неалагізмам ці яно ўжо перайшло ў разрад актыўнай лексікі.

Узнікненне наватвораў звычайна выклікаецца наступнымі прычынамі:

– сацыяльная неабходнасць у абазначэнні новых рэчаў, з’яў, паняццяў: *піяр, пейнтбол, петанк, плацэба*;

– павелічэнне колькасці неасемантызмаў у выніку:

а) пераасэнсавання ранейшых значэнняў лексічных адзінак і словазлучэнняў: *вертыкаль* ‘сістэма арганізацыі органаў кіравання’, *банк* (даных) ‘фонд якіх-небудзь даных, што захоўваюцца для інфармацыйных

і іншых мэт', *сабака* 'спецыяльны знак @, які выкарыстоўваецца пры запісе адраса электроннай пошты', *гастраліаваць* 'учыняць супрацьпраўныя дзеянні ў розных населеных пунктах';

б) пашырэння семантыкі слова (метафарызацыя) у новаўтвораных устойлівых выразах: *тэлефон даверу* (*лінія жыцця, крызісная лінія* і інш.) 'дыстанцыйная служба экстранай псіхалагічнай дапамогі, прызначаная для аказання маральнай, эмацыйнай або духоўнай падтрымкі шырокім пластам насельніцтва', *абвал рубля* 'зніжэнне курсу нацыянальнай грашовай адзінкі ў адносінах да цвёрдых валют, дэвальвацыя', *экалогія мовы* 'напрамак у лінгвістычнай тэорыі і практыцы, які, з аднаго боку, звязаны з вывучэннем фактараў, што негатыўна ўплываюць на развіццё і выкарыстанне мовы, з другога боку, з пошукам шляхоў і спосабаў узбагачэння мовы і ўдасканалення практыкі моўных зносін', *сусветная павуціна* 'сусветная камп'ютарная сетка, доступ да якой дае магчымасць карыстацца адзінай інфармацыйнай прасторай, інтэрнэт';

– тэндэнцыя да ўніфікацыі і эканоміі моўных сродкаў: *экамабіль* 'экалагічны аўтамабіль', *этнаджас* 'музычны накірунак, які спалучае джас з этнічнай музыкай', *эма* (скарач. ад *эмоцыя, эмацыянальны*) 'прадстаўнікі моладзевай субкультуры, якім уласціва адкрытае праяўленне эмоцый', *комп* 'камп'ютар';

– тэндэнцыя да нацыяналізацыі моўных сродкаў: *наклад* 'тыраж', *бізнесовец, бізнесоўца* 'бізнесмен', *унёсак* 'узнас, уклад, лепта', *запечнік* 'рукзак';

– дасягненне эмацыянальна-экспрэсіўнай і стылістычнай выразнасці: *водарнасць* 'водарны': *Над водарнасцю праталін, // Над цеплынёю млечнай // Бязоблачная світае // Ціхіх вачэй сінеча* (Г. Кляўко); *агромлены* 'агромністы': *І ў кроне яблыні агромленай, // І ў ацішэлых берагах – // Была святлейшаю ад промня // Правінцыяльная туга* (Я. Янішчыц); *светлазорны* 'светлы, зоры': *І плыла навакол задуменная, // Светлазорная ціхая ноч* (З. Астапенка); *мяцеліца, весніць* 'мяцеліца, вясна': *У вёсцы то мяцеліца, то весніць* (В. Коўтун).

Найбольш прадуктыўнымі спосабамі ўтварэння неалагізмаў з'яўляюцца наступныя:

– суфіксацыя (у тым ліку нульсуфіксацыя): *гагарыніт, дароўца, нармалёвы, назоў*;

– прэфіксацыя: *звышдзяржава, пасляпутчавы, антыглабаліст, псеўдапатрыёт*;

– універбацыя: *мабілька* 'мабільны тэлефон', *гуманітарка* 'гуманітарная дапамога', *мінімалка* 'мінімальнае зарплата', *пастаянец* 'пастаянны наведвальнік';

– аснова- (у тым ліку складана-нульсуфіксальны, складана-суфіксальны) і словаскладанне: *ракетадром, электралёт, касмабачанне, інтэрнэт-залежнасць, інтэрнэт-крама;*

– абрэвіяцыя – складанаскарочаныя словы, або абрэвіятуры, сярод якіх вылучаюцца:

а) адаптаваныя моўнай сістэмай лексічныя адзінкі: *СПА, ТБ-прагноз, ПК, кібарг;*

б) гібрыдныя ўтварэнні: *CD-плэер, GSM-аператар, SOS-вёска;*

в) адначасова графічна засвоеныя і графічна не засвоеныя лексемы: *анлайн і ON-LINE, сідзіром і CD-Rom, піяр і PR;*

г) графічна не засвоеныя словы: *IQ, tax-free, hands free;*

– калькаванне (у першую чаргу з рускай мовы): *усюдыход (вездеход), звышгукавы (сверхзвуковой), іншапланецянін (инопланетянин), узбуйненне (укрупнение);*

– запазычванне: *цюнінг, паркур, хостіс, тэлефакс, смартбук;*

– лексіка-семантычны (семантычная дэрывацыя): *шырокі праспект – рэкламны праспект, прыгожы кошак – спажывецкі кошак, месячны тэрмін – мовазнаўчы тэрмін, галаўны мозг – галаўны інстытут і інш.*

Калі для абазначэння ўжо вядомай рэаліі (рэчы, з’явы, паняцця) узнікае новае слова, то нейкі час у мове існуюць паралельна два ці некалькі слоў-дублетаў. Адно з іх застаецца ў актыўным ужытку, іншае (іншыя) паступова архаізуецца, а потым і зусім можа знікнуць: *бульбаканалка – бульбакон, лімон – цытрына, мяжа – граніца – кардон, выстава – выстаўка, святар – свяшчэннік і інш.*

У навуковай літаратуры прынята адрозніваць лексічныя і семантычныя неалагізмы. Лексічныя неалагізмы – словы, што з’явіліся ў мове для намінацыі новых рэалій (рэчаў, з’яў, паняццяў) і навізна якіх адчуваецца як ў форме, так і ў значэнні: *электрамобіль, экатурызм, авердрафт, квазігрошы, дэмаальбом, арт-бук, суіцыдалогія, аэрограф, сумка-кенгуру, анлайнавы, віджэты.* Гэтыя лексічныя адзінкі ўзнікаюць у мове ў сувязі з развіццём навукі, тэхнікі, культуры, мастацтва, спорту і г. д., утвараюцца на базе ўжо вядомых мове структурных элементаў і словаўтваральных мадэлей: *пранаменклатурны, піраўскі, працатэрапія, электрадубінка, раздзяржаўленне, разбалансаванасць, раздрукоўка, паркуручык.* Семантычныя неалагізмы (неасемантызмы) – агульнавядомыя лексічныя адзінкі, у семантыцы якіх развіваюцца новыя значэнні: *дыялог ‘кантакты, перагаворы паміж краінамі, партыямі, грамадскімі дзеячамі’, вектар ‘ідэалагічная скіраванасць чаго-небудзь’, архітэктура ‘ўстройства, вузлы і блокі камп’ютара ці мікрапрацэсара як адзінае цэлае, а таксама сувязі паміж імі’, ценявы ‘звязаны з манопольнай вытворчасцю, крымінальнымі спосабамі абагачэння’.*

Кожная эпоха фіксуе новыя рэаліі (рэчы, з’явы, паняцці) у развіцці грамадства і, адпаведна, словы для іх дэфініцыі. Асабліва многа неалагізмаў узнікла у беларускай мове пасля рэвалюцыйных падзей кастрычніка 1917 года: *наркам, сельсавет, камсамол, завочнік, калгас, трактар, леспрамгас, п’яцігодка, суботнік, новабудоўля* і інш. Большасць такіх лексічных адзінак трывала замацавалася ў нашай мове. Аднак некаторыя з іх выйшлі з актыўнага ўжытку і ўспрымаюцца ўжо як словы ўстарэлыя (гістарызмы): *валыканкам, наркамат, саўнаргас, лікбез, рабфак, нэпман, калектывізацыя, МТС* і інш. У сувязі з імклівым развіццём навукі, тэхнікі, прамысловасці ў 50–80 гг. XX ст. слоўнік беларускай мовы таксама папоўніўся шматлікімі наватворами: *касманаўт, касмадром, касмабачанне, лунаход, спадарожнік* ‘штучны лятальны апарат’, *акванаўт, гідранаўт, астранаўт, лазер, біёніка, лаўсан, перлон, дэдэрон, лайкра* і інш. Шмат новых слоў з’явілася ў нашай мове і на пачатку 90-х гг. у перыяд т. зв. перабудовы, напрыклад: *дэпалітызацыя, дэпартызацыя, кансэнсус, брокер, менеджар, спонсар, экстрасэнс, гідрамолат, гемабіёніка, веласамалёт* і інш.

У наш час у беларускую літаратурную мову трапляе вялікая колькасць неалагізмаў. Гэта ў першую чаргу запазычанні з іншых моў, асабліва з англійскай (англіцызмы) і яе амерыканскага варыянта (амерыканізмы), у нанатэхналагічнай, камп’ютарнай, эканамічнай і іншых галінах, дзе адбываецца бурнае развіццё. Прычым гэта не толькі тэрміны і нейтральная лексіка (*дыгiтальны, роўмінг, тэз, геймер, крыптавалюта, біткоін* і інш.), але і т. зв. слэнг (*лузер, дывайс, сімка, бук, юзер, лайкнуць* і інш.). З’яўленне новых слоў можа быць таксама абумоўлена і палітычнымі рэаліямі. Так, самымі ўжывальнымі неалагізмамі працяглы час з’яўляліся лексемы *еўрамайдан* і *брэксiт*. Да таго ж некаторыя рэчы, з’явы, паняцці толькі віртуальна ці гіпатэтычна існуюць у аб’ектыўнай рэчаіснасці. Таму лексічныя адзінкі, якія іх абазначаюць, у моўнай традыцыі пакуль што не замацаваліся: *інфарматэка* ‘ўніверсальнае сховішча інфармацыі любога характару’, *энланаўт* ‘прышэлец з космасу, які з’явіўся на НЛІА’.

Паколькі ўзнікненне новых слоў абумоўлена патрэбамі ў іх, то неалагізмы даволі хутка могуць пераходзіць з пасіўнага складу ў актыўны. Распаўсюджанню і папулярнасці неалагізмаў садзейнічаюць сродкі масавай інфармацыі і камунікацыі (газеты, часопісы, радыё, кіно, тэлебачанне, інтэрнэт).

Ад неалагізмаў трэба адрозніваць аказіяналізмы (ад лац. *occasio* ‘выпадак’, *occasionalis* ‘выпадковы’), ці індывідуальна-аўтарскія неалагізмы, – лексічныя наватворы, прыдуманых канкрэтнымі аўтарамі (пісьменнікамі, публіцыстамі, грамадскімі дзеячамі і інш.) з мэтай павышэння мастацкай выразнасці і вобразнасці выказвання: *ажыццёўленне, дабрабыт,*

мілагучны, мэтазгодны, адлюстроўваць (У. Дубоўка); неўглядзь, нязгледны, шумнацечны, скаменены, скурганелы (Я. Купала); светапогляд, срэбразвонны, вольнапынны, шаўкарунны (Я. Колас); аўтатабуны, грыбазбіры, языкачосы (П. Панчанка). Некаторыя з гэтых слоў трывала ўвайшлі ў склад сучаснай беларускай літаратурнай мовы.

Большасць аўтарскіх неалагізмаў не выходзіць за межы індывідуальнага словаўжывання і таму не набывае статусу агульнамоўных лексічных адзінак, не ўключаецца ў слоўнікі агульнага карыстання: *вішанна, яблычна, грушна* ‘вішні, яблыкі, грушы’: *Я ў сад хачу! // У той прасторны сад, // Дзе вішанна, і яблычна, і грушна, – // Мне тут, на ўзмежку гэтым вольным, // Душна* (Н. Мацяш); *даланясты* ‘далоні, далоністы’: *Ходзіць бабка лесам-гаем, // У хусціначку збірае: Даланясты ліст клянковы – хлеб на ім пячы жытніёвы...* (М. Танк); *навукова-гніламёдна* ‘навуковы, У. В. Гніламёдаў (літаратуразнаўца і пісьменнік)’: *І ўсе напісаны грунтоўна, // Тактоўна, роўна – і дыктоўна, // Ні звадна, ні паньыла-модна, // А навукова-гніламёдна* (Р. Барадулін); *спрэчнік* ‘спрэчка’: *Дасягнуць такой цэльнасці асобы двум яго спрэчнікам не ўдалося* (У. Калеснік) [1, с. 25–27; 3, с. 23, 387–388; 4, с. 131–132, 134–136, 362; 5; 6, с. 40, 51, 61, 78, 86; 7; 8, с. 116, 128, 129, 133, 148, 161, 164; 9, с. 119, 128–132; 10, с. 153–154; 11; 12, с. 90, 104, 112, 323, 389, 955; 13; 14].

Такім чынам, у даным артыкуле разгледжаны, прааналізаваны і сістэматызаваны адметнасці ўжывання неалагізмаў ў сучаснай беларускай літаратурнай мове. Разам з тым выкарыстанне гэтых лексічных адзінак у слоўніку нашай мовы патрабуе далейшага вывучэння, удакладнення і ўпарадкавання.

Спіс выкарыстанай літаратуры

1. Беларуская мова : вучэб. дапам. / Э. Д. Блінава [і інш.] ; пад рэд. М. С. Яўневіча. – Мінск : Выш. шк., 1991. – 351 с.
2. Беларуская мова: Фанетыка. Арфаэпія. Графіка. Арфаграфія. Лексікалогія. Лексікаграфія. Фразеалогія. Марфемная будова слова. Словаўтварэнне. Марфалогія. Сінтаксіс. Пунктуацыя : вучэб. дапам. / Г. Ф. Андарала [і інш.] ; пад агул. рэд. Л. М. Грыгор’евай. – Мінск : Выш. шк., 1994. – 367 с.
3. Беларуская мова : энцыклапедыя / Беларус. энцыкл. ; пад рэд. А. Я. Міхневіча ; рэдкал.: Б. І. Сачанка (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : БелЭн, 1994. – 654 с.
4. Зразікава, В. А. Беларуская мова. Прафесійная лексіка для эканамістаў : вучэб. дапам. / В. А. Зразікава, А. В. Губкіна. – Мінск : Выш. шк., 2016. – 383 с.
5. Лебедзева, С. В. Пытанні лінгвістычнай экалогіі / С. В. Лебедзева // Матэрыялы докладаў 52-й Міжнароднай навучна-тэхнічнай канферэнцыі прафесараў і студэнтаў, Витебск, 24 апр. 2019 г. : в 2 т. / Витеб. гос. технол. ун-т. – Витебск, 2019. – Т. 1. – С. 23–25.
6. Макарэвіч, А. В. Слоўнік устарэлых слоў беларускай мовы / А. В. Макарэвіч. – Брэст : Брэсц. дзярж. ун-т, 2005. – 125 с.

7. Пазняк, А. А. Катэгорыя неалагізмаў у лексічнай сістэме беларускай мовы / А. А. Пазняк // *Функцыянаванне русскага і беларускага языков в условиях информатизации общества* : сб. тез. докл. 58-й науч. конф. аспирантов, магистрантов и студентов БГУИР, Минск, 18–22 апр. 2022 г. / Беларус. гос. ун-т информатыхи и радиоэлектронныкы. – Минск, 2021. – С. 141–142.

8. Прыгодзіч, М. Р. Аўтарская неалагізацыя ў беларускай мове : дапаможнік / М. Р. Прыгодзіч. – Мінск : БДУ, 2021. – 175 с.

9. Сучасная беларуская літаратурная мова : вучэб. дапам. / Д. В. Дзятко [і інш.] ; пад рэд. Д. В. Дзятко. – Мінск : Выш. шк., 2017. – 588 с.

10. Сучасная беларуская мова : вучэб. дапам. / Л. М. Грыгор’ева [і інш.] ; пад агул. рэд. Л. М. Грыгор’евай. – Мінск : Выш. шк., 2006. – 558 с.

11. Телефон доверия [Электронный ресурс] // *Википедия* : свобод. энцыкл. – Режим доступа: https://ru.wikipedia.org/wiki/Телефон_доверия. – Дата доступа: 14.03.2023.

12. Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы / уклад. І. Л. Капылоў [і інш.] ; пад рэд. І. Л. Капылова. – Мінск : БелЭн, 2016. – 968 с.

13. Тэорыя і практыка мовы. Лузер з вачыма панды, лайкні СПА! [Электронны рэсурс] // *Мова нанова*. – Режим доступа: <http://www.movananova.by/zaniatki/leksika-luzer-z-vachyma-pandy-lajkni-spa.html>. – Дата доступа: 14.03.2023.

14. Универбация [Электронный ресурс] // *Википедия* : свобод. энцыкл. – Режим доступа: <https://ru.wikipedia.org/wiki/Универбация>. – Дата доступа: 14.03.2023.